

Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ● ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ● ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ● ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κοπριακού ● ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Τρέσιος († 1840) και η «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ● ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ● ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΘΑΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Βεργατικό Εκδοτικό "Το Άστρο"»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κοινοματικού τυπογραφείου (1927-1931) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ● ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφισιομένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Λαγείο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκων της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Γεώργιος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηρωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβεντής, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπομπούρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητριάδης, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γιαρά

37

ΑΘΗΝΑ 2019-2020

Nikolaos A. Chrissidis, An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesu-it Education in Early Modern Russia, Northern Illinois University Press, 2016

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΡΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.36809](https://doi.org/10.12681/mnimon.36809)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΡΑΣ Γ. (2024). Nikolaos A. Chrissidis, An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesu-it Education in Early Modern Russia, Northern Illinois University Press, 2016. *Μνήμων*, 37, 288–291. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36809>

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ❖ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ❖ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ❖ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ❖ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ❖ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ❖ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ❖ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ❖ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Ίκαρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μελέτες

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869).	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφέσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός.	221-248

Προσεγγίσεις

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της	249-258
--	---------

Σημειώματα και μαρτυρίες

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ 277-284

Βιβλιοκρισίες

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) 292-298

Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753), publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μᾶτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) 308-316

Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοὶ καὶ ταυτότητες, ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος)	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα).	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά)	359-366

Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες	369
Γ'. Εκδόσεις	369

Δ'. Το Facebook της EMNE	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις	370-371
Β'. Συνέδριο	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020)	373-396
Contents – Table des matières	397-398

ριογραφική βιβλιογραφική παραγωγή για την ελληνική Διασπορά, μια βιβλιογραφία που συνεχώς εμπλουτίζεται ανοίγοντας νέα πεδία συζήτησης. Υπ' αυτή τη συνθήκη, το βιβλίο αυτό μπορεί να διαβαστεί ως η ιστορία μιας αστικής, εμπορικής οικογένειας, αλλά κυρίως αποτελεί μια ιστορική ανάλυση της μετακίνησης και της διαδικασίας συγκρότησης αστικής ταυτότητας στα τέλη του 18ου και το α' μισό του 19ου αιώνα· δεν είναι τυχαίος, βέβαια, ο τίτλος του, που προτάσσει το γενικό από το μερικό, τη μετακίνηση δηλαδή και την ταυτότητα από το οικογενειακό όνομα των Μάνου. Ως εκ τούτου αποτελεί σημαντική συμβολή και αποτυπώνει το στίγμα του συγγραφέα στη σχετική ιστοριογραφική συζήτηση.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΣΑΡΑΦΗΣ

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ.

Τις τελευταίες δεκαετίες, και καθώς οι επιστημονικές σχέσεις έχουν καταστεί κάπως ευκολότερες, οι δεσμοί μεταξύ Ελλήνων και Ρώσων επανεξετάζονται, εμβαθύνοντας την κατανόησή μας για τον οθωμανικό και τον ρωσικό κόσμο της πρώιμης νεωτερικότητας και την ποικιλομορφία των λαών που κατοικούσαν εντός τους και ταξίδευαν μεταξύ τους. Σημαντικό ρόλο σ' αυτές τις ανταλλαγές διαδραμάτισαν δύο Κεφαλονίτες αδελφοί, οι οποίοι έφτασαν στη Μόσχα το 1685, ο ένας με σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας και με συστατικές επιστολές από τον εξέχοντα ιεράρχη της ορθόδοξης Ανατολής, τον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεο Β' (1641-1707).

Το έργο που ανέλαβαν οι Ιωαννίκιος Λειχούδης (1633-1717) και Σωφρόνιος Λειχούδης (1653-1730) ήταν ηράκλειο: η ίδρυση του πρώτου οργανισμού δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη Μόσχα, της κατόπιν γνωστής Σλαβο-Γραικο-Λατινικής Ακαδημίας, και, παράλληλα, η παροχή στους γιους των ανώτερων τάξεων της Ρωσίας των δεξιοτήτων που απαιτούνταν, ώστε να ενισχυθεί ο αριθμός του στρατιωτικού και διοικητικού προσωπικού της χώρας.

Η μελέτη «Μια ακαδημία στην αυλή των Τσάρων: Έλληνες λόγιοι και ιησουιτική εκπαίδευση στη Ρωσία της πρώιμης νεωτερικότητας» του Νικόλαου Χρυσίδα (Εκδοτικός Οίκος του Πανεπιστημίου του Βόρειου Ιλλινόις, DeKalb, 2016) βασίζεται σε προηγούμενες μελέτες όπως αυτές του Μπόρις Φόνιτς και του μαθητή του, Δημήτρη Γιαλαμά, καθώς και σε δυτικούς μελετητές, όπως ο Max Okenfuss, που έχουν εξετάσει την εκπαίδευση και τη μετάδοση επιστημονικών ιδεών εντός της Ρωσίας. Η μελέτη αυτή θέτει, συγχρόνως, νέα ερωτήματα και προσφέρει καινούργιες μεθόδους για την αξιολόγηση της συνεισφοράς των δύο αδελφών και της Ακαδημίας τους. Συνεπώς, το έργο του Χρυσίδα συμβάλλει στην κάλυψη ενός σημαντικού κενού στη βιβλιογραφία για τη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση και τον τρόπο που αυτή επηρέασε την οθωμανική και τη ρωσική επικράτεια.

Το έργο είναι κομψά δομημένο υπό μορφή χιασμού. Η ταρχαώδης, κατά καιρούς ματαιόδοξη ζωή των δύο ιερομονάχων αδελφών και τα χαρακτηριστικά του

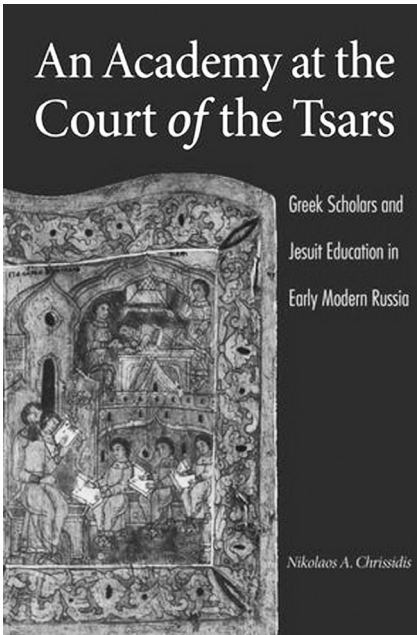
κόσμου στον οποίο κατοικούσαν, με τις συνεχείς μετακινήσεις και μεταναστεύσεις λογίων και άλλων, οδηγούν σε μια εξέταση του εκπαιδευτικού ιδρύματος που οι αδελφοί θεμελίωσαν (κεφάλαια 1-3).

Ακολουθεί λεπτομερής εξέταση του περιεχομένου της εκπαίδευσης και της ζωντανής εμπειρίας των μαθητών, καθώς παρακολουθούσαν τα μαθήματα. Τα βιβλία των αδελφών Λειχούδη και άλλα εκπαιδευτικά υλικά αποτελούν τη βάση για την εξέταση του περιεχομένου της διδασκαλίας εντός της Ακαδημίας. Τα εγχειρίδια αυτά ακολουθούσαν πιστά το σχολικό πρόγραμμα σπουδών των Ιησουιτών των μέσων του 17ου αιώνα, συμπεριλαμβανομένης της εκμάθησης Λατινικών και Αρχαίων Ελληνικών, Ρητορικής και της αριστοτελικής Λογικής. Η ορθολογική κατανόηση του φυσικού κόσμου και η Κοσμολογία διδάσκονταν με τη βοήθεια παλαιότερων συγγραφέων που κάλυπταν ένα εύρος από τον Πλάτωνα και τον Πτολεμαίο έως τον Κοπέρνικο (1473-1543) και τον Τύχο Μπράχε (Tycho Brahe, 1546-1601). Οι αδελφοί Λειχούδη επίσης προσάρμοσαν τη διδασκαλία τους στις συνθήκες της Ρωσίας της εποχής, εστιάζοντας στους κινδύνους από τον υπερβολικό πλουτισμό, το ποτό, τις γυναίκες και τη ματαιότητα της όποιας απόπειρας πρόβλεψης του μέλλοντος. Παρά το γεγονός ότι το πρόγραμμα μαθημάτων ήταν κάθε άλλο παρά πρωτότυπο, η θεσμοθέτηση και η μετάδοσή του υπήρξαν σημαντικές. Συνδυάζοντας το παλαιό με το νέο, για τα δεδομένα της εποχής, η Ακαδημία άνοιξε τον δρόμο για την καθιέρωση της επιστημονικής εκπαίδευσης στη Ρωσία (κεφάλαια 4 και 5).

Το τελευταίο κεφάλαιο εστιάζει στη μετάδοση της κοσμοθεωρίας των αδελφών Λειχούδη μέσω της τέχνης της ρητορικής και κατόπιν εξετάζει τις συνέπειες των θεσμών που αυτοί καθιέρωσαν για τη μοσχοβίτικη κοινωνία. Εδώ περιλαμβάνεται και μια εξέταση του πνευματικού κόσμου των μαθητών αλλά και των μετέπειτα σταδιοδρομιών τους (κεφάλαιο 6 και Συμπέρασμα).

Το έργο του Χρυσίδη αποτελεί, με άλλα λόγια, μια σημαντική προσθήκη στη συζήτηση για τα μεσαία στρώματα, που συχνά έχουν παραμεληθεί από την ιστοριογραφία. Οι φοιτητές της Ακαδημίας θα εξελίσσονταν σε μέλη του κλήρου, εμπόρους (ο Χρυσίδης παραβλέπει τον γιο ενός Ρώσου εμπόρου, του Γρηγόρη Μπόκοφ, που δραστηριοποιούνταν στη Σιβηρία και την Κίνα, ο οποίος στάλθηκε από τον πατέρα του για σπουδές στην Ακαδημία, αναφέρει όμως έναν φοιτητή από την Ελληνική Εμπορική Αδελφότητα της Νίζνας) και, βεβαίως, δημόσιους λειτουργούς, δηλαδή το ανθρώπινο δυναμικό που θα επάνδρωνε τις καγκελαρίες (αντίστοιχες των σημερινών υπουργείων) του ρωσικού κράτους. Οι περισσότεροι φοιτητές δεν επέλεξαν εκκλησιαστικές σταδιοδρομίες. Πάντως, μέσα από την εκπαίδευση στην Ακαδημία όλοι τους απέκτησαν τις δεξιότητες και την ψυχροσύνη ώστε να συνεισφέρουν στο όραμα του Πέτρου Α' (ο οποίος βασίλευσε από το 1689 έως το 1725), με στόχο τον μετασχηματισμό κοινωνίας και κράτους.

Το έργο του Χρυσίδη επιτρέπει, επίσης, την επαναξιολόγηση του ρόλου που διαδραμάτισε ο κλήρος της ορθόδοξης Ανατολής στον ρωσικό χώρο. Αν και οι αδελφοί Λειχούδη έδιναν έμφαση στη σημασία της ελληνικής γλώσσας και η υπεράσπιση της δογματικής ορθοδοξίας αποτελούσε σημαντικό κομμάτι του οπλοστασίου τους, δεν πρέπει να θεωρηθούν ως φερέφωνα ενός ορθόδοξου συντηρητισμού. Μάλλον χρησίμευσαν ως όχημα για τη μετάδοση και μεταφύτευση ιησουητικών ιδεών και

εκπαιδευτικών παραδόσεων στα ρωσικά πολιτισμικά συμφραζόμενα. Σε αντίθεση με την κρατούσα ιστοριογραφική άποψη, δεν στοιχειοθετείται η ύπαρξη ενός στρατοπέδου παραδοσιακών Βυζαντινών ή «γραικόφιλων» λογίων σε ανταγωνισμό με μια δυτικοευρωπαϊκή, πολωνική-ουκρανική εναλλακτική. Περαιτέρω μελέτη της λογιόσυνης του 17ου και 18ου αιώνα, είτε στον οθωμανικό χώρο, είτε στα ουκρανικά εδάφη, θα πρέπει πλέον να λάβει σοβαρά υπόψη την ανάλυση του Χρυσίδη, διευρύνοντας το εύρος του επιχειρήματός του, ώστε να εξεταστεί η αλληλεπίδραση ελληνικών και ουκρανικών/πολωνικών παραγόντων στη διαμεσολάβηση δυτικών επιρροών προς τη Ρωσία. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρξε πλήρης και αγαστή συνεργασία μεταξύ ρωσικών εκκλησιαστικών αρχών και τσαρικής αυλής όσον αφορά την υποστήριξη των

αδελφών Λειχούδη και της Ακαδημίας τους. Τελικώς, μόνο η σκανδαλώδης ερωτική εμπλοκή του Νικόλαου Λειχούδη (γιου του Ιωαννίκιου) με μια κοπέλα εντός της Ακαδημίας –και η απειλή του ότι θα την σκότωνε, εάν εκείνη δεν ντυνόταν σαν άνδρας και δεν μάθαινε Ελληνικά!– υπονόμευσε τη θέση των δύο αδελφών.

Σημειώνοντας τις ποικίλες εκδοχές του αριστοτελισμού που αξιοποιούνταν για εκπαιδευτικούς σκοπούς, ο Χρυσίδης αμφισβητεί την επικρατούσα συναίνεση ως προς το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των Ορθοδόξων της βενετικής και οθωμανικής Ανατολής κατά τον 17ο και 18ο αιώνα. Ο αριστοτελισμός των αδελφών Λειχούδη δεν βασιζόταν ούτε σε κάποιον πρωτότυπο και άνευ διαμεσολάβησης Αριστοτέλη, ούτε στον Αριστοτέλη όπως αυτός ερμηνευόταν από τη βυζαντινή λογιόσυνη, αλλά μάλλον στον αριστοτελισμό της ιησουιτικής παράδοσης που, όπως είδαμε, αποτελούσε τον πυρήνα του προγράμματος σπουδών της Ακαδημίας.

Η ρητορική που διδασκόταν από τους αδελφούς Λειχούδη αποτελούσε ένα απόσταγμα της ρητορείας των Ιησουιτών, όπως την είχε μεταδώσει στους δύο αδελφούς ο Γεράσιμος Βλάχος (1607-1685), ο δάσκαλός τους, όταν βρίσκονταν στη Βενετία. Η ρητορική αυτή παράδοση συνέδεε τον πληθωρισμό του Μπαρόκ με την προτροπή ότι ρόλος της ρητορείας ήταν να επιδρά στα συναισθήματα του εκάστοτε αποδέκτη. Οποιαδήποτε συζήτηση περί Αριστοτέλη ήταν, βεβαίως, ριζοσπαστική για τη Ρωσία του 17ου αιώνα. Ο χαρακτηρισμός τέτοιων διεργασιών όμως από τον Χρυσίδη ως στοιχείου «εκκοσμίκευσης» είναι λιγότερο πειστικός από την ένταξή τους σε μια διαδικασία «εκδυτικισμού», όπου υπογραμμίζεται η σημασία των δυτικών επιρροών. Αναζητήσεις για το φυσικό περιβάλλον και τη φιλοσοφία δεν χρειάζεται να εξομοιωθούν με την εκκοσμίκευση. Η ανάλυση του Χρυσίδη για τις ποικίλες εκ-

δοχές του αριστοτελισμού έχει σημαντικές συνέπειες για τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τις διενέξεις στον χώρο της εκπαίδευσης στον οθωμανικό κόσμο του 17ου αιώνα, ιδιαίτερα για τη σχέση ανάμεσα στη φιλοσοφία του Θεόφιλου Κορυδαλλέα (1563-1646) και τον ιησουιτικό σχολαστικισμό. Φωτίζονται έτσι οι πηγές του Διαφωτισμού στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της βενετικής και οθωμανικής Ανατολής.

Το έργο του Χρυσίδη, έργο μιας «ολικής» ιστορικής προσέγγισης, συνδυάζει, επομένως, την αφήγηση και την επιχειρηματολογία με μια επανεκτίμηση θεμελιωδών συμπερασμάτων της παλαιότερης ιστοριογραφίας. Επιτρέπει την αξιολόγηση της σημασίας ενός θεσμού υπό την ευρύτερη έννοια του όρου, όχι μόνον ως οργάνωσης αλλά και ως συνόλου νοοτροπιών και πρακτικών μέσα και γύρω από αυτόν. Η διασύνδεση μεταξύ των αποφάσεων και ενεργειών των αδελφών Λειχούδη και της Ακαδημίας ως θεσμού που καθόριζε σειρά συγκεκριμένων συμπεριφορών, διατρέχει ολόκληρη την αφήγηση. Θα πρέπει να επιδιωχθεί, όσο γίνεται γρηγορότερα, η μετάφραση του έργου αυτού στα ελληνικά.

Ίσως η μόνη μου ένσταση στο έργο του Χρυσίδη εντοπίζεται στον τρόπο με τον οποίο εξετάζει τον όντως αμφιλεγόμενο όρο «ορθόδοξη κοινοπολιτεία». Αν και είναι αναμφισβήτητα ορθό ότι τόσο η οθωμανική όσο και η ρωσική επικράτεια της πρώιμης νεωτερικότητας περιείχαν πολλαπλές και περιπλοκότατες εθνικές και θρησκευτικές διαφοροποιήσεις, και επίσης πως η «ορθόδοξη κοινοπολιτεία» υπήρξε και αυτή μια «φαντασιακή κοινότητα» κατά το πρότυπο του Benedict Anderson, ο Χρυσίδης δεν ασχολείται εκτενώς με τις θρησκευτικές πηγές και τη δύναμη του φανταστικού δυναμικού μιας ορθόδοξης οικουμένης. Οι ισχυρισμοί του, λοιπόν, έχουν περισσότερο νόημα ως μια απόπειρα μερικής αναθεώρησης της προϋπάρχουσας ιστοριογραφίας.

Αλλά το κρίσιμο ζήτημα είναι, περισσότερο, το πώς μια «ορθόδοξη κοινοπολιτεία» πλαισίωσε τα πολιτικά και άλλα όνειρα των Ορθόδοξων του οθωμανικού κράτους, και —εν μέρει και ως συνέπεια αυτού— πώς επηρέαζε την καθημερινή ζωή λογίων και άλλων. Οι τρόποι με τους οποίους οι «αμόρφωτοι περιφρονούνταν», όπως το έθεταν οι αδελφοί Λειχούδη, μπορεί να χρησιμεύσει ως παράδειγμα του πώς βίωνταν το «ανήκειν» σε μια τέτοιου είδους κοινοπολιτεία. Με τις εν τέλει επιτυχείς μεθοδεύσεις τους, ώστε να δημιουργήσουν για τους εαυτούς τους μια επιφανή βυζαντινή γενεαλογία, οι αδελφοί Λειχούδη προσφέρουν ένα επιπρόσθετο παράδειγμα πράξεων που συνδέονται με την ιδέα μιας κοινοπολιτείας. Οι πανηγυρικοί λόγοι των αδελφών Λειχούδη στους ορθόδοξους ηγέτες της εποχής επίσης μεταδίδουν ένα φάσμα προσδοκιών σχετικά με τη σχέση υπηκόου και κυβερνήτη. Λειτουργούν ως ένα ακόμη παράδειγμα μεθόδων διεξαγωγής και θεατρικής επίτελεσης αυτής της κοινοπολιτείας, με όλα τα προβλήματα που αυτό συνεπέφερε. Και όλα αυτά χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το «ιερό», η θρησκευτική και θεολογική παράμετρος, στα έργα και τις ημέρες των δύο ιερομόναχων. Η ζωή των αδελφών Λειχούδη, όπως την αφηγείται ο Χρυσίδης, μπορεί να θεωρηθεί ως κορυφαίο παράδειγμα προσδοκιών, συμπεριφορών και επιτυχιών που μπορούσαν να προκύψουν από τη λειτουργικότητα μιας μετα-βυζαντινής «ορθόδοξης κοινοπολιτείας» και επίσης των περιορισμών και των φραγμών στην ιδέα μιας τέτοιας «κοινοπολιτείας» στο ξεχωριστό και σε πολλά σημεία διαφοροποιημένο κράτος της Ρωσίας.